

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

навчальної дисципліни «**Соціологія**» обов'язкових компонент освітньої
програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

1.1. Денна форма навчання

	Теми	Кількість годин			
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
1.	Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання	8	2	2	4
2.	Передісторія та етапи становлення соціологічної думки	8	2	2	4
3.	Соціальні інститути	8	2	2	4
4.	Соціальні групи, спільності, організації	8	2	2	4
5.	Соціальні дії, взаємодії, відносини	8	2	2	4
6.	Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність	12	4	4	4
7.	Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін	8	2	2	4
8.	Культура як соціальний феномен	7	2	2	3
9.	Соціалізація як процес становлення особистості, долучення до культурних норм та цінностей суспільства	8	2	2	4
10.	Маргінальна особистість. Девіантна особистість	8	2	2	4
11.	Якісні та кількісні методи дослідження у соціальних та поведінкових науках	7	2	2	3
	Всього	90	24	24	42

1.2. Заочна форма навчання

	Теми	Кількість годин			
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
1.	Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання	8	-	1	7
2.	Передісторія та етапи становлення соціологічної думки	8	-	1	7

3.	Соціальні інститути	8	1	-	7
4.	Соціальні групи, спільності, організації	8	-	1	7
5.	Соціальні дії, взаємодії, відносини	9	-	-	9
6.	Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність	8	1	-	7
7.	Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін	9	-	-	9
8.	Культура як соціальний феномен	8	-	-	8
9.	Соціалізація як процес становлення особистості, долучення до культурних норм та цінностей суспільства	8	1	-	7
10.	Маргінальна особистість. Девіантна особистість	8	-	1	7
11.	Якісні та кількісні методи дослідження у соціальних та поведінкових науках	8	1	-	7
	Всього	90	4	4	82

2. Методичні вказівки до семінарських занять

Тема 1. Об'єкт, предмет, структура соціології та рівні соціологічного знання

Навчальна мета заняття: ознайомитися з соціологією як науковою дисципліною, знати основні її характеристики та відмінності від інших соціально-гуманітарних дисциплін.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 1 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Соціологія як наука про закономірності функціонування суспільства.
2. Місце соціології серед інших наук про людину та суспільство
3. Роль та значущість соціології в житті суспільства. Функції соціології.
4. Взаємозв'язок соціології с філософією.
5. Взаємозв'язок соціології з психологією.
6. Взаємозв'язок соціології з економікою, політологією та ін.

Питання для дискусії

- ✓ У чому полягають відмінності соціології від соціальної філософії, соціальної психології, антропології?
- ✓ У чому Ви вбачаєте найголовнішу та особливу місію соціології як науки?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Статус сучасної соціології в суспільстві.
- Функції соціології: сутність, види, еволюція.
- Роль соціології у розвитку психології та інших наук про поведінку індивідів і груп.

Методичні поради

Зазначена тема є першою у навчальному курсі «Соціологія». Завданням цієї теми є акцентування уваги студентів на тому, що в процесі вивчення даного курсу формуються чіткі уявлення про низку понять, які є ключовими та соціологічної науки, втім, поряд з цим, доповнюють і розгалужують наукову картину світу майбутнього психолога.

При вивченні першої теми слід звернути увагу, що термін «соціологія» є похідним від двох слів: латинського *societas* – суспільство і грецького *logo* – слово, поняття, вчення. Отже, етимологічно соціологія є наукою про суспільство. Але це досить абстрактне визначення, оскільки суспільство в його різних аспектах вивчається багатьма іншими науками про людину та суспільство. Головним завданням першої теми курсу є визначення місця та ролі соціології серед цих наук. Самобутність соціології криється у специфіці підходу до розгляду тих чи інших суспільних явищ та процесів тощо, а також у методах, якими вона оперує. Слід запам'ятати функції соціології та вміти пояснювати їх сутність. Слід розуміти, що у сучасній науці немає єдиного загальноприйнятого переліку цих функцій. У різних підручниках та інших спеціальних виданнях з соціології можна зустріти різні переліки та класифікації. Найчастіше згадуваними є наступні функції соціології: пізнавальна, діагностична, прогностична, гуманістична, виховна та ін.

Слід мати на увазі, що будь-яка наука відокремлюється від інших, перш за все, завдяки унікальності свого предмету. Наразі продовжується уточнення предмета соціології. В. Ядов зазначив, що «предмет науки – це питання про те, що і як вивчати, чому і як вчити в даній галузі знань і де межі компетентності фахівця». Метаобрази предмета соціології (за В. Ядовим) – це органічна системність соціуму; особливості соціальних взаємовідносин; ментальні конструкції соціальних відносин, які диктують повсякденну

поведінку людей. Усі ці три метаобрази предмету соціології реалістичні і мають свої підвалини. В усіх соціологічних теоріях соціальні взаємодії (відносини, інтеракції, комунікації) залишаються основним предметом соціологічного теоретизування. Відмінність у тому, що в різних підходах увага сфокусована на різних моментах: на соціально-інституційних регуляторах, на соціокультурних механізмах, на індивідуальних сенсах (смыслах) і значеннях.

Соціологія розвивається в межах мультипарадигмальної моделі. Мультипарадигмальність – це співіснування в межах однієї науки кількох парадигм, які не зводяться одна до одної і нездатні витіснити одна одну. Множинність парадигм у соціології – результат низки причин: зміни в самій соціальній реальності; переосмислення загальнонаукової картини світу, що відбуваються в історії людства; приналежність теоретика до тієї чи іншої культури, суспільства (національної школи тощо). При цьому кожна соціологічна парадигма, по-перше, достатньо вибіркова в плані оцінки факторів суспільного розвитку; по-друге, жодна з парадигм не дає всебічного аналізу суспільства, хоча і вносить свій конкретний, частковий внесок у його розуміння; по-третє, характеризується пріоритетністю розгляду тих чи інших сторін соціокультурних реалій; по-четверте, вирізняється своєрідним аналізом поведінки людей (спільнот, груп). Соціологічні парадигми відображають уявлення про «картину світу», що домінує у світосприйнятті даної історичної епохи. Принципові відмінності між соціологічними парадигмами визначаються відповідями на питання: суспільства змінюються по незалежним від людей об'єктивним закономірностям, чи зміни творять соціальні суб'єкти, колективні або індивідуальні (суб'єктивізм), або має місце те й інше? У сучасній соціології мультипарадигмальність означає наявність різних конкуруючих парадигм, які по-різному описують соціальну реальність.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.

5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Соціологія Пителима Сорокіна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflca> . Дата звернення: 31.07.2023.
8. Соціологія як наука, її предмет, функції [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbtx>. Дата звернення: 31.07.2023.
9. Романова В. О. Світосистемний аналіз І. Валлерстайна. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93 (Частина II). С. 73–79.
10. Функції соціології та її зв'язок з іншими науками. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmh>. Дата звернення: 31.07.2023.

Тема 2. Передісторія та етапи становлення соціологічної думки.

Навчальна мета заняття: ознайомитися з передісторією та основними етапами становлення соціологічної думки. Знати основних класиків та сучасників соціологічної науки.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 1 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Передісторія соціології: концепції суспільства Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, Т. Кампанелли та ін.
2. Етап зародження та інституціоналізації соціології як окремої науки. Наукові здобутки О. Конта, Г. Спенсера та ін.
3. Етап активізації емпіричних соціологічних досліджень (У. Томас, Ф. Знанецький, Ч. Кулі та ін.).
4. Психологічна школа, та її внесок у розвиток соціології.
5. Сучасний етап розвитку соціологічної думки: мультипарадигмальність. Основні соціологічні метапарадигми як результат розвитку соціологічної думки.

Питання для дискусії

✓ На вашу думку, які саме ідеї Платона, Аристотеля та інших мислителів склали фундамент зародження такої науки як соціологія?

- ✓ Чому саме О. Конт вважається засновником соціології як окремої науки?
- ✓ Назвіть декілька ключових положень концепції суспільства Г. Спенсера.
- ✓ Конкретизуйте, у чому полягає внесок У. Томаса та Ф. Знанецького у розвиток емпіричної соціології?
- ✓ Як ви розумієте терміни «парадигма» та «мультипарадигмальність»?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Ідеальна модель структури суспільства за Платоном.
- Основні верстви суспільства за Аристотелем.
- Поняття влади у працях Т. Гоббса та Ж. Монтеск'є.
- Три стадії розвитку суспільства за О. Контом.
- Суспільство як організм за Г. Спенсером.
- Внесок В. Вундта у розуміння психології натовпу.
- Вчення про колективну поведінку Г. Лебона.
- Суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей за Г. Тардом.
- Роль Ч. Кулі у розвитку психологічної концепції в соціології.
- Концепція соціологічного інстинктивізму В. Мак-Дугала.

Методичні поради

Вивчення зазначеної теми є необхідним, оскільки, хоча і короткий, але послідовний огляд етапів розвитку соціологічної думки створює цілісне сприйняття предмету соціології, розкриває її сенс як окремої науки про суспільство.

Приблизно з кінця XVIII – початку XIX соціологічні уявлення про світ продовжують свій розвиток уже в рамках окремої науки – соціології, яка отримала таке найменування завдяки французькому вченому О. Конту (1798-1857 рр.). Саме з ім'ям цього вченого зазвичай пов'язується початок власне соціологічного періоду розвитку уявлень про людину та суспільство. Окрім «етапу зародження» соціології виділяються ще декілька етапів: емпіричний (початок XX ст.; США; У. Томас, Ф. Знанецький, Ч. Кулі і ін.); етап синтезу теорії і емпірії, активний розвиток спеціальних соціологічних теорій (II половина XX ст.; Т. Парсонс, Р. Мертон); розвиток поліпарадигмальних напрямків – як наслідок усвідомлення необхідності поєднання різних методологічних підходів (70-90-і рр. XX століття - по теперішній час; Е. Гідденс, Ю. Хабермас, Дж. Александер, П. Бурдьє). В цілому слід зазначити, що не існує єдиного і непорушного підходу до періодизації розвитку соціологічної думки.

Особливу увагу слід звернути на сучасний етап розвитку соціологічної думки, який характеризується поліпарадигмальністю, тобто множинністю парадигм. Слід засвоїти зміст такого поняття як «парадигма», оскільки без розуміння цього змісту буде вкрай важко розвивати власні наукові компетенції, писати наукові та кваліфікаційні роботи. Соціологія не є точною наукою. Не існує абсолютних незмінних правил взаємодії людей, груп, держав тощо, як от наприклад, у математиці, коли $2 \cdot 2 = 4$. Одне й те саме явище в соціології може розглядатися і розцінюватися зовсім по-різному. Приміром, така форма соціальної взаємодії, як конфлікт, з одного боку може бут розцінена як явище негативне, таке, що несе дискомфорт та деструкцію, порушує соціальний порядок. З іншого боку, у конфлікті вирішуються стосунки, виплескуються емоції, негативна енергія, знаходять вихід накопичені соціальні протиріччя. Отже, конфлікт може мати позитивні наслідки. Відомий французький соціолог Е. Дюркгейм, представник класичної функціоналістської парадигми, розглядав конфлікт як невгавне соціальне явище, що порушує функціонування важливих соціальних інститутів, перешкоджає встановленню соціальної солідарності, яка є основою розвитку та благополуччя суспільства. Не менш відомий вчений Р. Дарендорф, як представник конфліктологічної парадигми, вважав, що і сам конфлікт виконує важливі соціальні функції, тобто відіграє важливу роль у суспільстві, оскільки є фактором його розвитку та оновлення. Отже, не існує і не може існувати єдиної правильної точки зору щодо того, чи є конфлікт позитивним або негативним явищем. Саме тому, коли при написанні у подальшому курсових чи інших наукових робіт, вкрай важливо, щоб ви чітко могли відзначити, принципи якої з парадигм складають основу вашого власного ставлення до конфлікту чи будь якого іншого предмету наукового аналізу. парадигма при подальшому написанні вкрай важливим є те, щоб кожен з Вас.

У межах цієї теми необхідно розуміти внесок представників психологічного напрямку у розвиток соціологічної науки. Основну увагу представники психологічного напрямку соціології звертали не на окрему людину, а на колективну, соціальну психологію, оскільки крім психічних процесів, що проявляються в діяльності окремих людей, існують процеси, які обумовлюються духовною взаємодією між людьми. Можна виділити такі різновиди психологічного напрямку як психологія народів і натовпу, теорія наслідування, інтеракціонізм, інстинктивізм. Психологія народів і натовпу була однією з перших спроб почати конкретне дослідження взаємодії між індивідуальною свідомістю і культурою (Вільгельм Вундт (1832-1920); Гюстав Лебон (1841-1931); Габриель Тард (1843-1904); Чарлз Хортон Кулі (1864-1929); Вільям Мак-Дугал (1871-1938)).

Множинність теорій в соціології – результат низки причин: зміни в самій соціальній реальності; переосмислення загальнонаукової картини світу, котрі відбуваються в історії людства; приналежність теоретика до тієї чи

іншої культури, суспільства (національної школи тощо. Соціологічні парадигми відображають уявлення про «картину світу», котра домінує у світосприйнятті даної історичної епохи. Принципові відмінності між соціологічними парадигмами визначаються відповідями на питання: суспільства змінюються по незалежним від людей об'єктивним закономірностям, чи зміни творять соціальні суб'єкти, колективні або індивідуальні (суб'єктивізм), або має місце те й інше? Мультипарадигмальність – це співіснування в межах однієї науки кількох парадигм, які не зводяться одна до одної і нездатні витіснити одна одну. У сучасній соціології мультипарадигмальність означає наявність різних конкуруючих парадигм, які по-різному описують соціальну реальність.

Поясніть сутність і відмінності чотирьох типів теорії і теоретизування в сучасній соціології, серед яких П. Штомпка виділив пояснювальні теорії; евристичні теорії; аналітичні теорії; екзотеричні теорії.

Продовжуються пошуки концепції сучасної соціології місця теоретичної соціології в поясненні соціальних змін. За В. Ядовим існує три макро-парадигми, три сузір'я теорій в теоретичній соціології, що дозволяють визначити місце і роль соціології в поясненні соціальних змін: 1) активістські або діяльнісно-активістські підходи; 2) теоретична парадигма, в межах якої предмет дослідження соціології – національні особливості, що заважають «чистоті» реакції на зміни у суспільстві; 3) теоретична парадигма, в якій відбулася зміна самого об'єкта соціологічного знання: не соціум як особливе суспільство, а світова система, в якій особливі суспільства – її елементи. У цій метапарадигмі екзогенні умови й механізми змін не менш суттєві, ніж ендегенні. Починаючи з 60-х рр. XX ст. в теоретичній соціології затверджується концепція діяльнісного (діяльнісно-активістського) підходу до опису, пояснення і розуміння соціальної реальності. Теоретиками даного напрямку є Дж. Александер, М. Арчер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, П. Штомпка, А. Турен, Т. Заславська та ін. Стан сучасної теоретичної соціології – це розмаїття шкіл, напрямків, парадигм. Поширення набуває напрямок, який його прихильники називають по-різному: діяльнісним, активістським, реалістським, діалектичним.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.

3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmn>. Дата звернення: 31.07.2023.

4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

5. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Рущенка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.

6. Рахманов О. А., Бульбенюк С.С., Маленюк Ю. М. Історія соціології (у 2-х кн.) : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2017. 279 с.

7. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.

Тема 3. Соціальні інститути

Навчальна мета заняття: засвоїти поняття соціального інституту як підсистеми суспільства. Вміти аналізувати структуру та функції соціальних інститутів.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Соціальний інститут: поняття, основні підходи до визначення соціального інституту.
2. Функції і дисфункції соціальних інститутів.
3. Видове розмаїття соціальних інститутів.
4. Розвиток соціальних інститутів. Процес інституціоналізації.
5. Характеристика базових соціальних інститутів.

Питання для дискусії

- ✓ Дайте визначення та розкрийте соціологічний зміст поняття соціального інституту.
- ✓ Визначте універсальні функції всіх соціальних інститутів.
- ✓ На вашу думку, чому з'являються ті чи інші соціальні інститути?
- ✓ Назвіть базові соціальні інститути та визначте, хоча б одну специфічну функцію, що виконується кожним з цих інститутів.

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Сім'я як соціальний інститут.
- Освіта як соціальний інститут.
- Економіка як соціальний інститут.
- Релігія як соціальний інститут.
- Наука як соціальний інститут.
- ЗМІ як соціальний інститут.
- Сучасні тенденції наукового дослідження соціальних інститутів.

Методичні поради

При вивченні зазначеної теми слід засвоїти зміст та навчитися коректно оперувати такими поняттями, як: «соціальний інститут», «інституціоналізація», «функції соціального інституту», «ознаки соціального інституту», «структура соціального інституту».

Ключовим поняттям теми є «соціальний інститут». Слід уявити, що кожний соціальний інститут, який буде розглядатися у рамках зазначеної теми, по суті є підсистемою суспільства, яка виконує певні соціально значущі функції.

Трактовок поняття «інститут» досить багато, оскільки воно є міждисциплінарним, тобто використовується не тільки в соціології, як, до речі, і більшість інших понять якими оперує соціолог. Необхідно запам'ятати, що під *соціальним інститутом* розуміється відносно стійка така що склалася історично, форма організації суспільної життєдіяльності людей, існування якої диктується необхідністю задоволення соціальних, економічних, політичних, культурних та інших потреб індивіда і суспільства або його окремої частини тієї чи іншої соціальної групи.

Слід звернути увагу на співвідношення та взаємну узгодженість базових потреб і базових інститутів: потреби у відтворенні роду (інститут сім'ї та шлюбу); потреби в безпеці та соціальному порядку (політичні інститути, держава); потреби у добуванні засобів існування (економічні інститути, виробництво); потреба в передачі знань, соціалізація покоління, підготовка кадрів (інститути освіти в широкому сенсі, тобто, включаючи науку і культуру); потреби у вирішенні духовних проблем, сенсу життя (інститут релігії). Існують різні точки зору на елементи, складові соціального інституту. Як правило, виділяють шість елементів: соціальна група, організація, звичаї, матеріально-речові умови, організація, визначена мета (ціль). Розкрийте базові елементи, які утворюють соціальний інститут: діючі особи (суб'єкт і об'єкт соціальної дії); спонукальні сили (потреби, мета, завдання і мотиви); умови (матеріальна база); засоби соціальної дії; результати соціальної дії.

Поняття «соціальний інститут» породило ще один термін – інституціоналізація. Він означає процес, в ході якого соціальні практики стають досить регулярними і тривалими, що призводить до виникнення нових соціальних інститутів і нових соціальних організацій. Етапи інституціоналізації: виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій; формування загальних цілей; поява соціальних норм і правил під час стихійного соціальної взаємодії, здійснюється методом «проб і помилок»; поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами; інституціоналізація норм, правил і процедур, тобто їх регулярне практичне застосування; встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; створення системи статусів і ролей, що охоплюють всіх без винятку членів інституту.

Розвиток соціальних інститутів відбувається через два соціальні процеси: 1) виникнення нових соціальних інститутів; 2) удосконалення діяльності, структури і функцій вже існуючих інститутів.

Характеристика соціальних інститутів у сучасному суспільстві базується на різних підходах. Відповідно до теорії структурації Е. Гідденса, соціальні інститути, як і інші структурні елементи суспільства (наприклад, організації), (а) безсуб'єктні, (б) володіють певними ресурсами (наприклад, система освіти в якості соціального інституту потребує чимало матеріальних і людських коштів), (в) диктують певні норми, правила використання та накопичення інституційних ресурсів. В той же час в рамках теорії віртуалізації (постмодерн) пояснення нових тенденцій суспільного і соціального розвитку базуються на уявленнях про суспільство не як про систему інститутів, а як про процес реалізації цінностей; процес, історичними моментами якого є формування і занепад соціальних інститутів як реальності.

Особливу увагу зверніть на інституціональну структуру суспільства, яка, за С. Кірдіною, складається із базових інститутів і додаткових (альтернативних) інститутів – інституціональних форм. Базові інститути дозволяють суспільству виживати і розвиватися, зберігаючи при цьому свою самодостатність і цілісність в процесі історичної еволюції, незалежно від волі і бажання конкретних соціальних суб'єктів. Інституціональні форми, навпаки, безмежно гнучкі і використовуються без просторово-часових обмежень. Матриця – це усталена система базових інститутів, яка склалася. Ці інститути регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та суспільної. Існують різні підходи до виділення інституціональних систем (матриць). Так, С. Кірдіна виділяє два типи інституційних матриць: східного і західного типу. Ф. Кауфман пропонує розглядати три інституціональні системи: а) *ринкову* – базується на економічних відносинах (ринкова матриця); б) *планову* – базується на політичних відносинах (централізована матриця); в) *солідаристську* – побудована на виокремленні ідеології як основи

мотивації індивідуальної поведінки, коли особистість сприймає певні моральні, культурні або релігійні цінності і спроможна до природного обмеження власних потреб, до формування власних інтересів під впливом “високих” цілей.

У суспільстві не існує такого соціального інституту, який би функціонував ізольовано від інших інститутів. Держава, політичні партії, релігія, освіта, сім'я – ці та інші інститути взаємопов'язані. Наприклад: система освіти залежить від розвитку системи виробництва, з одного боку, і культури – з іншого, але на ефективність інституту освіти великий вплив має держава (інвестиції в освіту тощо). Зміни в одних інститутах призводять до змінень інших. Трансформація політичної системи у пострадянських країнах сприяла реформі освіти, суттєвим змінам в культурі, освіті, у розвитку релігії. У наш час відбувається трансформація традиційних соціальних інститутів. Тенденцією розвитку сучасного суспільства стає становлення демократичних соціальних інститутів, чому значною мірою сприяє поступове вивільнення людини від зовнішнього соціального контролю завдяки укріпленню громадянської самосвідомості, посиленню соціальної мобільності, формуванню нових солідарностей, витісненню сітьовими відносинами відносини адміністративної залежності. Суспільству неможливо нав'язувати інститути, йому не властиві, як неможливо суб'єктивно замінювати один інститут іншим, навіть якщо останній виявився ефективним в іншому суспільстві. Для розвитку будь-якого соціального інституту необхідна низка передумов: історичних, культурних, матеріально-технічних.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечитайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечитайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузвих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
5. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
6. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
7. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

8. Беленок О. Еволюція системоутворюючих інститутів українського суспільства (1990–2010). *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. Київ : ІС НАН України, 2011 (Т. 1). С. 115–124.
9. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Рущенка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.

Тема 4. Соціальні спільноти, групи, організації як складові суспільства

Навчальна мета заняття: вміти характеризувати спільноти, групи, організації як складові суспільства, визначати різницю між ними.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 1 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Соціальні спільноти і групи як предмет соціологічного вивчення. Поняття «соціальна спільнота». Різновиди соціальних спільнот.
2. Поняття «соціальна група». Класифікація соціальних груп.
3. Квазігрупи: їх особливості, різновиди. Натовп. Соціальні кола.
4. Соціальні організації.

Питання для дискусії

- ✓ Чому для соціології важливо вивчати соціальні спільноти і групи?
 - ✓ У чому відмінність понять «соціальна спільнота» і «соціальна група»?
 - ✓ Які основні ознаки соціальної групи?
 - ✓ За якими критеріями визначається приналежність індивіда до конкретної соціальної групи?
 - ✓ Чому прийнято вважати, що квазігрупи є необхідним рівнем для формування стійкої соціальної групи?
 - ✓ Які види квазігруп виокремлюються в соціології?
 - ✓ Якими є основні властивості аудиторії як квазігрупи? До чого призводять неоднорідність аудиторії та її пасивність?
 - ✓ Яким чином із квазігруп формуються стійкі соціальні групи?
- А у яких випадках спостерігається розпад квазігруп?
- ✓ Запропонуйте визначення поняття «соціальна організація».

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Чисельність груп і їх функціонування. Діади і тріади Г. Зіммеля.
- Групова поведінка як особлива форма соціальної взаємодії.
- Концепція спільноти і її специфіка у віртуальному просторі.
- Соціально-етнічні спільноти: сутність, характерні риси.
- Соціально-територіальні спільноти: сутність, характерні риси.
- Публіка як соціальна спільнота.
- Натовп як квазігрупа.
- Поняття «соціальна організація» в соціології. Основні підходи до виділення соціально-історичних типів організації соціального життя.
- М. Вебер про сутність і характерні риси бюрократичної організації.

Методичні поради

Важливими складовими системи суспільства є соціальні спільноти, групи та організації. Перш ніж приступити до вивчення даної теми з'ясуйте причини, за якими необхідно знати, з яких соціальних спільнот і соціальних груп складається суспільство. Соціальні спільноти і групи – це необхідний спосіб існування людей, їх взаємозв'язку і взаємодії між собою і з суспільством в цілому. Адже саме завдяки соціальним спільнотам і саме в них створюються всі необхідні умови і засоби, які сприяють розвитку особистості і задовольняють її потреби та інтереси. Соціальні спільноти і групи самі є суб'єктами суспільного життя, залежно від того, з яких груп складається суспільство, в якому ієрархічному положенні вони знаходяться один до одного. На відміну від організацій і інститутів, що свідомо створюються людьми, спільноти виникають природно історично, тобто з необхідністю, обумовленою потребами суспільного розвитку.

Соціальна спільнота – це реально існуюча, сукупність індивідів, що емпірично фіксується і відрізняється численністю, відносною цілісністю і відносною стійкістю, виступає самостійним суб'єктом історичної та соціальної дії та поведінки, виконує ту чи іншу спільну діяльність. Залежно від змістовних ознак соціальні спільноти підрозділяються на поселенські (територіальні), професійні, етнонаціональні, соціокультурні, релігійні, соціально-стратифікаційні, політичні, групові і масові.

Під соціальною групою розуміють сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. Соціальна група характеризується наявністю спільних інтересів, цілей і завдань діяльності, сприяє виникненню емоційно-психологічних а також виконанням суспільно необхідної функції в загальній структурі поділу праці та діяльності, у

структурі соціальних статусів і ролей. Звернуть увагу на видове розмаїття соціальних груп: за характером взаємодії: первинні і вторинні групи; за способом організації та регулювання групових взаємодій: формальні і неформальні групи; за кількісним складом: великі і малі групи; референтні групи. Виділяють також квазігрупи.

У соціології також використовуються такі поняття, як когорти, покоління. Якщо когорта призначається для опису життєвого шляху групи людей, як правило, одного року, то покоління представляє характеристику життя, як зміна один одного верств населення в середньому через 25–30 років.

Наразі в соціології актуальним є вивчення маргінальних груп; спільнот девіантної поведінки; нових груп і верств, що з'являються в процесі розвитку суспільства. Активно проходять дискусії про середній прошарок (клас).

Науковці виділяють також квазігрупи, які мають такі відмінні риси: 1) спонтанність утворення; 2) неусталеність взаємозв'язків; 3) відсутність різноманітності у взаємодіях (це або лише прийом або передача інформації, або лише вирази протесту або захвату і так далі); 4) короткочасність спільних дій. Квазігрупи найчастіше існують нетривалий час, після чого або розпадаються остаточно, або під впливом ситуації перетворюються в усталені соціальні групи.

Слід уяснити, що соціальна організація є вищою, ніж соціальний інститут, формою соціального зв'язку. У основі розмежування соціальних зв'язків на інституційні і організаційні лежить відмінність між потребами і інтересами людей, а також відповідними видами дій. Соціальні інститути виникли ради задоволення потреб людей. Для задоволення цих потреб необхідні соціальні блага – предмети вжитку, заради організації яких і виникають соціальні організації. Розмежування соціальних організацій від соціальних інститутів відносно. Наприклад, феномен освіти може бути як інститутом, так і організацією залежно від спонуки (потреба або інтерес), рівня регуляції і місця серед інших елементів соціального зв'язку. Зверніть увагу на те, що соціальним організаціям притаманні певні риси. По-перше, соціальну організацію створюють свідомо на певному етапі історичного розвитку ради певної інтересів-мети пов'язаних із задоволенням соціальних потреб. По-друге, соціальна організація включає орган (і апарат управління), що управляє, який формулює цілі, розробляє програми їх досягнення, вибирає засоби, контролює розуміння цілей виконавцями, а також виконання потрібних рішень по всій управлінській вертикалі на основі зворотного зв'язку. По-третє, організація діє на основі статуту або інструкцій (внутрішньо-організаційних норм), розроблених органом, що управляє Вони регламентують соціальні статуси і ролі членів організації, а також заохочення і покарання за їх діяльність. По-четверте, соціальна організація є складною структурою посад (соціальних ролей і статусів), а також включає чіткий розподіл праці, що виконується її членами, між якими існує чітка

субординація і координація діяльності. По-п'яте, соціальна організація включає не лише інституційних регулювальників (норми, цінності, традиції) що додають соціальний статус і ролі її членам, але і санкції, здійснювані органом, що управляє, за допомогою матеріальних ресурсів. Поряд з формальними організаціями виникають неформальні – соціальні зв'язки, що спонтанно склалися і є продуктом більш менш тривалого міжособового і внутрішньогрупового спілкування.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечитайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечитайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmj>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. Київ : «Наукова столиця», 2021. 154 с.
8. Типологія соціальних спільнот [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afldn>. Дата звернення: 31.07.2023.

Тема 5. Соціальні дії та взаємодії як елементи суспільства

Навчальна мета заняття: вміти оперувати поняттями соціальної дії та взаємодії, відрізняти соціальні дії від несоціальних.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Соціальна дія: поняття, ознаки, структурні елементи, типи інтерпретації. Типізація соціальних дій.
2. Колективна соціальна дія в соціологічному дискурсі.
3. Соціальна взаємодія: поняття, форми.
4. Соціальні відносини: поняття і типи. Соціальні відносини влади та підпорядкування.

Питання для дискусії

- ✓ Що розумів під соціальною дією М. Вебер? Які, на його думку, особливості має соціальна дія?
 - ✓ Які різновиди соціальної дії виділяв М. Вебер?
 - ✓ Якими є структурні елементи соціальної дії?
 - ✓ В чому полягає відмінність між дією та взаємодією.
 - ✓ В чому полягає відмінність між взаємодіями та відносинами?
- Яким чином взаємодії «перетворюються» на відносини?
- ✓ Владні відносити та відносини залежності: що спільного та в чому різниця?
 - ✓ У чому полягає значення відносин влади для людини та суспільства?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Модель одиничної дії (за Т. Парсонсом).
- Колективна соціальна дія.
- М. Вебер про соціальні відносини влади.
- Чотири теорії взаємодії. Формування мережі взаємодій (за книгою Пітера Штомпки «Соціологія. Аналіз сучасного суспільства»).

Методичні поради

Соціальна дія і взаємодія – базисні елементи суспільства як системи. Перш за все слід визначитися з основними поняттями і термінами, які розкривають тему соціальної дії і взаємодії в соціології. На семінар кожен студент має виконати завдання: навести приклади, які ілюструють кожне із зазначених понять (термінів). Дія індивіда (групи людей), спрямована на дію (поведінку) іншої людини (групи людей), з метою впливу на цю дію

(поведінку), є *соціальною дією*. Іншими словами, метою соціальної дії є міна дій (поведінки) іншої. У зв'язку з цим, за М. Вебером, досить обмежене коло дій можна віднести до соціальних. Наприклад, якщо приходить до магазину і купує хліб – така дія не є соціальною, оскільки метою цієї дії є хліб. Але якщо ця ж людина йде саме в цей магазин, а не в інший, тому що симпатизує продавцю і хоче звернути на себе його увагу, то ця дія є соціальною, оскільки має на меті зміну поведінки іншої людини. Дещо пізніше інший відомий соціолог Т. Парсонс запропонував власне визначення соціальної дії, чим значно розширив коло соціальних дій. М. Вебер виділив чотири типи соціальної дії, які відрізняються за ступенем раціональності: афективна; традиційна; ціннісно-раціональна; цілераціональна.

Соціальний зв'язок – це будь-які соціокультурні зобов'язання індивідів або груп індивідів по відношенню один до одного. Основними видами соціального зв'язку є 1) соціальний контакт – це поверховий швидкоплинний зв'язок, при якому відсутня система споріднених дій суб'єктів по відношенню один до одного; 2) соціальна взаємодія (інтеракція) – це система взаємо обумовлених дій, при яких дія одного суб'єкта є причиною та наслідком відповідних дій інших. До ознак соціального зв'язку відносять такі: особисті зобов'язання кожного члена групи виконувати загальні для групи норми і оберігати загальні цінності; залежність членів групи один від одного яка виникає на підставі загального інтересу; ідентифікація індивіда з групою.

При вивченні цієї теми зверніть увагу на те, що категорія соціальні відносини належить до фундаментальних понять, що утворюють специфічну мову, якою користується соціологічна наука для опису діяльності людей не як ізольованих один від одного або поодиночці діючих суб'єктів. Соціальні відносини – це форми виразу, трансформації і реалізації соціальності через взаємодію індивідів між собою не як «чистих Я», а як суспільно визначених, типізованих, функціональних істот, що займають певні позиції та виконують певні ролі в суспільстві; це особливий тип суспільних відносин, що виникають між індивідами як членами спільнот і виступають одним із способів вияву, трансформації і реалізації соціальності (спільності, близькості, відчуженості, толерантності, конфліктності, партнерства, обміну діями, діяльності тощо) у суспільстві.

Соціальні відносини різноманітні, тому існують різні спроби їх типологізації. Ф. Тьонніс писав про відносини типу *Gemeinschaft* (відбуваються в одній вузькій спільноті, в «моїй» сім'ї, в «моєму» колі тощо) і про відносини типу *Gessellschaft* (відбуваються в більш широкому контексті – у суспільстві, між колегами, в організації). Чарльз Х. Кулі виділяв первинні і вторинні соціальні відносини.

Слід ознайомитися з класифікацією соціальних відносин, яку пропонує П. Штомпка. За мотивацією встановлення людьми соціальних відносин останні поділяє на: 1) інструментальні відносини – це такі відносини, участь

в яких розглядаються людьми як спосіб отримання певної вигоди, якихось благ. При цьому самі по собі вони не мають для людей ніякої цінності; 2) самоцінні відносини – це відносини, в які люди вступають тільки заради задоволення від самих цих відносин, не беручи до уваги вигоду від цього.

За нормативним регулюванням соціальні відносини поділяються на: 1) формальні соціальні відносини – проявляються тоді, коли існують системи кодифікації, певні процедури, регламент, формули, які точно визначають як мають відбуватися дія і взаємодія в межах певних соціальних відносин. Дії партнерів детально, точно визначені і трактуються як обов'язкові, недотримання правил може навіть зруйнувати і ліквідувати самі соціальні зв'язки; 2) неформальні соціальні відносини – мають неформальний характер, реалізуються в межах дій і взаємодій різного виду і відбуваються спонтанно.

За сферою дій і взаємодій соціальні відносини поділяються на: дифузні соціальні відносини – включають значний обсяг взаємодій, багато різних тем і предметів, навколо яких ці взаємодії здійснюються, і специфічні соціальні взаємодії – відносини, обмежені одним предметом, однією темою. За часовим критерієм соціальні відносини поділяють на: постійні соціальні відносини – це ті з них, в структуру яких включена тривалість, і тимчасові відносини – це ті, які вкладаються в обмежені часові межі. Поширеними є також інші типи соціальних відносин: за суб'єктом (носієм) соціальні відносини поділяють на типи: індивідуальні (особистісні); міжособистісні; внутрішньогрупові; міжгрупові; міжнародні; за об'єктом соціальних відносин останні можна класифікувати як економічні, політичні, соціокультурні, релігійні, сімейно-побутові тощо; за своєю модальністю, тобто за характером взаємозв'язків між індивідами і групами, соціальні відносини поділяють на відносини співробітництва, взаємної допомоги, суперництва, конфлікту, субординації тощо. В залежності від наявності або відсутності елементів стандартизації і формалізації в соціальних відносинах останні поділяють на офіційні і неофіційні.

Серед соціальних відносин є такі, які можна розглядати в якості базових, таких, що пронизують всі інші. Це *відносини соціальної залежності і влади*. Вони основні в аналізі соціальних структур і процесів, що в них відбуваються.

У усіх сферах суспільства, особливо в політичній, широко поширені і мають важливе значення відносини влади, панування і підкорення. М. Вебер відрізняв відносини влади і підкорення (панування). Для розуміння такої відмінності він в якості прикладу наводив владу крупного банку над тими, хто потребує кредиту, з умовою, коли банк займе монопольне положення на ринку. Ця влада базується на економічній силі. Панування ж, в його розумінні, передбачає не тільки – як у випадку з економічною владою – принциповий перевіс сил, який можна використати для здійснення власної волі, але і можливість віддавати накази, які беззаперечно виконуються.

Панування, відповідно, є таким відношенням між тим, хто управляє, і тим, ким управляють, при якому перший може нав'язувати свою волю шляхом обов'язкових наказів. За М. Вебером, соціальні відносини лежать в основі влади. Влада – це соціальне відношення, яке надає одному суб'єкту головуюче положення порівняно з іншим, це також ієрархічне соціальне відношення, а не властивість суб'єкта або суб'єктів. Для виникнення і тривалого існування системи панування одного насилля замало. Необхідна ще наявність відповідних цінностей, переконань, на яких базується слухняність тих, ким управляють. М. Вебер виходив із конструювання трьох ідеальних чистих типів: традиційного панування; харизматичного панування; легального панування.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; пер. – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
8. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Рущенка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.

Тема 6. Соціальна нерівність, структура та стратифікація. Соціальна мобільність

Навчальна мета заняття: вміти оперувати поняттями: «соціальна нерівність», «соціальна структура», «соціальна стратифікація», «соціальна

мобільність». Вміти застосовувати їх на практиці для опису і пояснення соціальних процесів, подій і ситуацій.

Кількість годин – 4 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Рівність і нерівність як предмет теоретичної соціології. Теорії соціальної нерівності.
2. Поняття соціальної структури. Основні елементи соціальної структури (група, клас, прошарок, спільнота).
3. Базові поняття теорії стратифікації. Сутність і функції соціальної стратифікації. Системні характеристики стратифікації.
5. Типи стратифікаційних систем.
6. Соціальна мобільність: поняття, види, канали.
7. Соціальна мобільність і маргінальність.

Питання для дискусії

- Як співвідносяться між собою біологічна і соціальна нерівність?
- В чому криється природа соціальної нерівності?
- Яке пояснення нерівності запропонував Е. Дюркгейм?
- Поняття соціального класу за К. Марксом та М. Вебером: спільне та особливе.
- За якими критеріями виділяється соціальний статус?
- Як співвідносяться поняття «соціальна структура» і «соціальна стратифікація»?
- Чи пов'язана горизонтальна мобільність зі зміною статусу?
- Чи може соціальна мобільність виступати показником «відкритості» або «закритості» того чи іншого суспільства?
- У чому полягає феномен «нових бідних» в пострадянських країнах?
- Які соціальні інститути слід перетворити або створити заново для регулювання висхідної соціальної мобільності?
- Як пов'язані соціальна мобільність і маргінальність?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Концепція соціальної нерівності за критерієм наявності соціальних ресурсів або різного об'єму капіталів.
- Наслідувані й «природні», самостійно накопичені соціальні ресурси як критерії соціальної нерівності.
- Соціологічні концепції середнього класу.

- Поняття «покоління» в соціологічному теоретизуванні.
- Основні положення теорії стратифікації П. Сорокіна.
- Е. О. Райт про соціальні класи сучасного західного суспільства.
- Освіта як «соціальний ліфт».
- Вища школа як канал соціальної мобільності.
- Роль інституту сім'ї в соціальній мобільності.
- Основні маргінальні групи в сучасному українському суспільстві, їх соціологічний портрет.

Методичні поради

При вивченні зазначеної теми слід звернути увагу на те, що тема рівності і нерівності розглядається, як мінімум, в двох площинах (за П. Штомпою): 1) в ідеологічній площині – різні ідеології або виправдовували, легітимізували нерівність, або, навпаки, вимагали її усунення (елітарні, егалітарні, мерітократичні); 2) у площині наукового теоретизування – існують різні концепції соціальної нерівності і соціального розшарування, наприклад, функціональна теорія (К. Девіс і У. Мур) і теорія накопичення переваг (наприклад, К. Маркс). Наразі З. Бауман і У. Бек говорять про нову, некласовим систему соціальних відмінностей між людьми в постіндустріальному, постмодерному суспільстві. Сьогодні соціологи вивчають нерівності на основі стилю споживання і стилю життя.

Особливий інтерес соціологів привертають нові соціальні нерівності (за С. Макеєвим): 1) нерівності, пов'язані з тими благами, шансами, можливостями, які не мали місця або значення у минулому, але є важливими та дефіцитними на сьогоднішній день; 2) нерівності за ступенем диференційованості: те, що раніше роз'єднувало, тепер може мати відношення до трьох, чотирьох, п'яти і більше соціальних категорій; 3) нерівності внаслідок нових причин, обумовлених швидким і непостійним соціально-економічним контекстом; 4) нерівності як нові неоднорідності в середині традиційних верств населення – класів (нове розшарування всередині робітничого класу, наприклад), а також різних категорій зайнятого населення або соціально-демографічних категорій (чоловіки і жінки, люди різного віку); 5) модифіковані або тільки ті, які тільки почали модифікуватися, стратифікаційні порядки характеризуються новими режимами відтворення соціального статусу.

При вивченні соціальної структури зверніть увагу на характеристики таких її підструктур, як: соціально-демографічна, соціально-територіальна, соціально-професійна, соціально-класова, соціально-етнічна. *Соціальна стратифікація* – об'єктивна соціальна диференціація і нерівність в суспільстві на основі таких критеріїв, як престиж, дохід, освіта, участь у владних відносинах. У соціальній системі відбувається постійне ранжування соціальних

статусів і соціальних ролей. Соціально-стратифікаційний підхід в соціології ґрунтується на таких принципах: обов'язковості дослідження всіх верств населення; застосування при їх порівнянні єдиного критерію; достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу різних соціальних верств суспільства. Параметри, за якими соціологи вивчають соціальну структуру та соціальну стратифікацію, діляться на номінальні і рангові.

В межах даної теми увага приділяється розгляду соціальних переміщень людей у суспільстві, тобто зміни їх статусу, місця в соціальному просторі. Відомо, що різні типи суспільств різняться своєю відкритістю, можливостями для індивідуальних і групових переміщень. Але переміщення відбуваються, що приковує увагу як науковців (теорія соціальної мобільності), так і пересічних громадян. Так, несподіване піднесення людини або її раптове падіння – сюжет народних казок: наприклад, хитрий бідняк стає багатієм, бідний принц – королем, Попелюшка виходить заміж за принца і тим самим підвищує свій статус і престиж. Тема соціальної мобільності особливо привертає увагу соціологів під час глибоких трансформацій у суспільстві.

Класичною роботою в галузі соціальної мобільності є робота П. Сорокіна «Social Mobility, Its Forms and Fluctuation» (1927). Дослідженнями соціальної мобільності займалися такі вчені як Е. Гідденс, П. Блау, О. Д. Данкэн, С. М. Липсет, Р. Бендикс, Р. Еріксон, Дж. Голдторп, Дж. Уррі, С. Макеєв, Н. Коваліско та інші.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна. Під горизонтальною соціальною мобільністю або переміщенням, мається на увазі перехід індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному і тому ж рівні. Під вертикальною соціальною мобільністю розуміються ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального шару в інший. Вертикальна мобільність безпосередньо пов'язана з нерівностями, що існують у суспільстві. У залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і спадна, тобто соціальне піднесення і соціальний спуск. У відповідності з природою стратифікації є висхідні і низхідні течії економічної, політичної, професійної мобільності тощо.

Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижнього шару в існуючий більш високий прошарок; або створення індивідами нової групи і проникнення всієї групи в більш високий прошарок на рівень з вже існуючими групами цього прошарку (управлінська/менеджерська еліти на рівні з власниками-найвищий прошарок). Відповідно і спадні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не руйнуючи при цьому вихідної групи, до якої він раніше належав, інша форма проявляється в деградації

соціальної групи в цілому, в пониженні її рангу на тлі інших або в руйнуванні її соціальної єдності.

Соціальна мобільність може бути двох видів: мобільність як добровільне переміщення або циркуляція індивідів у рамках соціальної ієрархії; мобільність, продиктована структурними змінами (наприклад, індустріалізацією і демографічними факторами). Крім цього, соціальна мобільність може бути класифікована на основі інших ознак: добровільна, вимушена; зовнішня, внутрішня; кваліфікаційна; міжпоколінна, всередині покоління. організована, неорганізована; територіальна; галузева; між альтернативними галузями. Показниками мобільності є: 1) швидкість мобільності – кількість ступенів ієрархічної сходи, прохідних індивідом чи групою за певний час; 2) об'єм мобільності – число індивідів, які брали участь у соціальній мобільності протягом певного часу; 3) для територіальної мобільності: обсяг і структура міграції, імміграції, еміграції.

Основні фактори групової мобільності: науковий-технічний прогрес; ступінь відкритості суспільства; війни; соціальні революції, в тому числі зміни самої шкали стратифікації; економічний спад, криза; зміна або внесення змін до конституції; рівень народжуваності в різних стратах; зміна політичних режимів. Групова мобільність може охопити цілу соціальну категорію: сільське населення в період модернізації; мобільність цілого покоління, коли, як правило для молоді, відкриваються нові перспективи. Основні фактори індивідуальної мобільності: ступінь мотивованості, свідомі зусилля; статус сім'ї; освіта, професія; політичні переконання; соціально-демографічні характеристики; ціннісні орієнтації. Там, де є мобільність, існують і групи маргіналів, соціальний статус яких певний час є невизначеним. Спробуйте навести приклади маргінальності груп (маргінальних груп) в сучасному українському суспільстві. Взагалі будь-яка група має риси перехідності. Тому сама категорія маргінальності набуває особливого значення тоді, коли мова йде про суттєві відмінності і суперечливі риси. В іншому випадку маргінальність може спричиняти конфліктність суб'єкта, невизначеність і непослідовність його поведінки, відсутність у нього чітких цінностей.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.

4. Веред І. С., Кушнір Ю. В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmn>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Волянська О., Підкуркова І. Еволюція критеріїв класового символізму в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 4 (43). С. 143–157.
8. Клевчик Л.Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4/2019. С. 48–51.
9. Куценко О. Д. Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників III конгресу соціологічної асоціації України (12-13 жовтня 2017 року). Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Соціологічна асоціація України, 2017. С. 11–14.
10. Оксамитна С. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 109. Соціологічні науки. С. 5–12.
11. Підходи до касового аналізу : колективна монографія / за ред. Е. О. Райта ; переклад з англ. О. Симончук. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 287 с.
12. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 416 с.
13. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством : заключний звіт / Соціологічна асоціація України. 2018. 277 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflff>. Дата звернення: 31.07.2023.
14. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.
15. Трифонов М. Особливості андеркласу в Україні. *Спільне (електронне видання)* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflfo>. Дата звернення: 31.07.2023.

Тема 7. Соціальні зміни: поняття та різновиди. Типології й типи суспільства в контексті проблематики соціальних змін

Навчальна мета заняття: вміти характеризувати процеси соціальних змін, що відбуваються в суспільстві.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Перманентна змінність як характеристика сучасного суспільства.
2. Соціальні зміни і соціальний розвиток.
3. Різновиди соціальних змін.
4. Зміни якплинність часу. Час серед фундаментальних особливостей суспільних явищ.
5. Типологізація як науковий метод.
6. Поняття «ідеального типу» за М. Вебером.
7. Критерії типологізації суспільства. Порівняльна характеристика різних типів суспільства.
8. Способи взаємодії індивідів відповідно до різних типів суспільств.
9. Громадянське суспільство як ідеальний тип.

Питання для дискусії

- ✓ Що таке соціальні зміни?
- ✓ У чому різниця між еволюцією та революцією?
- ✓ У чому сутність поняття «трансформація»? Чим трансформація відрізняється від модернізації, реформування та інших процесів соціальних змін?
- ✓ Чи є сучасне українське суспільство таким, що трансформується?
- ✓ У чому полягає сутність типологізації як наукової процедури?
- ✓ Які соціологічні критерії суспільства виділив Е. Шилз?
- ✓ Хто з соціологів зробив вагомий внесок у розробку понять «традиційне» і «індустріальне» суспільство?
- ✓ Яке значення мають поняття «індустріалізація», «модернізація», «постмодернізація»? Які чинники обумовили перехід від індустріального до постіндустріального суспільства?
- ✓ Визначте риси інформаційного суспільства? Як розрізняються поняття «знання» та «інформація»?
- ✓ Згадайте чотири основних принципи, на яких базується суспільство знання?

- ✓ Охарактеризуйте «відкрите» і «закрите» суспільства. За якими критеріями розрізняються ці типи суспільств?
- ✓ Які типи суспільства розрізняють за політичним критерієм?
- ✓ Коли і чому почала розвиватися теорія громадянського суспільства? Якою є його ключова ідея? Які характеристики громадянського суспільства можна визначити як важливі з соціологічної точки зору?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Суспільство як система, що постійно змінюється. Сучасні тлумачення стану стабільності суспільства.
- Еволюція як процес соціальних змін за Т. Парсонсом.
- Революція як процес соціальних змін.
- «Циклічні» теорії соціальних змін.
- Реформування та модернізація як процеси соціальних змін.
- Соціетальна трансформація: поняття та сутність процесу (за Т. Заславською).
- Глобалізація як тенденція розвитку людства.
- Теорія соціальних змін: анотація на книгу П. Штомпки.
- Порівняльна характеристика суспільств аграрного, індустріального та постіндустріального типів (за Е. Тоффлером).
- Порівняльна характеристика модерного та постмодерного суспільств.
- Загальна характеристика тоталітарного, авторитарного та демократичного суспільств.

Методичні поради

В процесі вивчення зазначеної теми студентам слід уявити, що найбільш загальними в ряду понять, які визначають соціальні зміни, є наступні: «розвиток» (прогрес і регрес), «еволюція» і «революція», «циклічність». Розвиток соціальної системи, по суті, є зміною її властивостей, викликаною зміною властивостей складових цієї системи. Розвиток соціальної системи (як і більшості інших систем) може відбуватися еволюційно (лінійно), революційно (стрибоподібно), циклічно (рекурсивно, хвилеподібно). Лінійний, односпрямований розвиток зазвичай буває кумулятивним: він розуміється, як зростання або накопичення чогось (населення, обсягу виробництва тощо). Прикладом такого процесу є еволюція. *Еволюція суспільства* – внутрішньо єдина система поступових соціальних змін. Необхідно запам'ятати, що лінійний процес соціального розвитку може мати і зворотний напрямок – спадний, що супроводжується

занепадом суспільства. Такий тип змін американський антрополог К. Гірц відзначив терміном «інволюція». Прикладом можуть виступити суспільства, в яких зростання чисельності населення супроводжується зниженням добробуту на душу населення. *Соціальна революція* – швидкі, фундаментальні, нерідко, насильницькі зміни, що відбуваються в політичних інститутах (політиці уряду), соціальному ладі, соціальній структурі, способах діяльності, на рівні системи цінностей суспільства (за С. Хантінгтоном). Коли йдеться про циклічність змін, що відбуваються в суспільстві, мається на увазі послідовне проходження суспільством певних стадій. Наприклад, сільськогосподарське життя носить сезонний, циклічний характер, оскільки визначається природними циклами: час сівби і час збору врожаю – зліт активності, зима – час спаду активності, відсутності роботи; наступного року все повторюється. Циклічні зміни відбуваються в соціальному, економічному, політичному житті суспільства, де періоди підйому правильно чергуються з періодами занепаду (наприклад, хвилі демократизації суспільства за С. Хантінгтоном, З. Бжезинським та ін.). У довгостроковій соціальній перспективі циклічні зміни пов'язані з розквітом і занепадом історично конкретних цивілізацій.

Слід розрізняти реформування та модернізацію. *Реформування* – значні, суттєві зміни в механізмі функціонування того чи іншого соціального об'єкта, кардинальне перетворення, перш за все, його форми, здійснюване, найчастіше, законодавчим шляхом; при цьому зміни, як правило, мають локальний характер. *Модернізація* – процес соціальних змін, в результаті яких «традиційні» суспільства перетворюються на «сучасні».

Соціальна трансформація передбачає глибинні якісно-кількісні зміни-перетворення структур і форм суспільства або окремих його підсистем, що можуть відбуватися як хаотично. Окремими видами соціальних змін є глобалізація і вестернізація. *Глобалізація* – процес якісних змін, перетворення світового простору (політичного, економічного, культурного) в єдину зону, що супроводжується виробленням загальних політичних, економічних, культурних і ціннісних стандартів; процес зростаючого впливу різних чинників міжнародного значення (наприклад, тісних економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну) на соціальну дійсність в окремих країнах. Найпотужнішим фактором глобалізації є економічний фактор, який виявляє себе в наявності транснаціональних корпорацій, що діють одночасно в багатьох країнах і використовують нові історичні умови в своїх інтересах. У якості такого собі «побічного наслідку» глобалізаційних процесів може розглядатися *вестернізація* – повна або часткова переорієнтація суспільства на нові «стандарти», пов'язана з повним або частковим запозиченням моделі англо-американського чи західноєвропейського способу життя в області економіки, політики, освіти і культури; ненасильницьке впровадження норм і цінностей західних країн, підтримуване і кероване соціальною елітою.

Слід уявити, що за сучасних умов відбувається переосмислення поняття «суспільство», що пов'язано з інформаційною революцією, з новим баченням світу. Ознаками суспільства є стійкі межі, характеристики, які дозволяють відрізняти його, як цілісне соціальне утворення, від всіх інших. Ці ознаки свідчать про те, що суспільство є системою стосунків і процесів або соціетальною системою (суперсистемою), а різні організації, спільності, соціальні й інші групи є його підсистемами чи особливим «класом» соціальних систем, елементний склад яких представлений людьми, а також стосунками, що виникають між ними.

Усе розмаїття суспільств, які існували в минулому і існують в сьогоденні, соціологи поділяють на певні типи. Будь-яка типологія суспільства включає в себе певні типи суспільства, які поєднані наявністю спільних ознак або критеріїв. В соціології виділяють кілька основних типологій суспільства, на характеристику яких слід звернути особливу увагу. Традиційним в соціології є поділ суспільства на традиційне й індустріальне (сучасне). У розробку цих понять значний внесок зробили Ф. Тьоніс, Р. Арон, У. Ростоу. Теорія індустріального суспільства набула найбільшого поширення в 60-ті роки ХХ ст., а в 70-ті роки вона доповнюється концепцією постіндустріального суспільства, яку розробляли в американській (Д. Бел, Е. Тоффлер) і західноєвропейській (А. Турен, Ж. Фурастьє) соціології. Різні автори використовують додаткові штрихи для опису традиційного, індустріального і постіндустріального суспільств, а іноді й нові назви. Такими є типи суспільства за критерієм соціального контролю і свободи індивіда, які виділив К. Поппер: відкрите і закрите суспільство, основна відмінність між якими – співвідношення соціального контролю і свободи індивіда. Характеризуючи сучасне суспільство вчені акцентують увагу на потужності інформаційної та знанієвої складової його розвитку. У зв'язку з цим слід звернути увагу на концепти інформаційного суспільства М. Кастельса та суспільство знання П. Дракера. За політичним критерієм виділяють а) тоталітарні суспільства – повне підкорення суспільства і особистості владі, повний контроль за громадянами з боку держави; б) авторитарні суспільства – необмежена влада однієї особи або групи осіб над громадянами при збереженні автономії особистості і суспільства у позаполітичних сферах; в) демократичні суспільства – контроль громадянського суспільства над владою. Спробуйте провести порівняльну характеристику різних типів суспільства.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.

2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbm>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

5. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 110 с.
6. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbux>. Дата звернення: 31.07.2023.
7. Князевич О. А. Формування інноваційної інфраструктури України на шляху до становлення суспільства, заснованого на знаннях. Ефективна економіка 2014. № 7 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afhho>. Дата звернення: 31.07.2023.
8. Тоффлер Е. Третя Хвиля : пер. з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
9. Яловий Г. К., Єрешко Ю. О. Методологія науково-технологічного розвитку в концепції постіндустріального суспільств. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2015. № 12. С. 71–82.

Тема 8. Культура як соціальний феномен

Навчальна мета заняття: вміти характеризувати культуру як соціальний феномен, знати складові культури.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Поняття культури та особливості її дослідження в соціології.
2. Структура і функції культури.
3. Види культури.
4. Елементи культури та культурні універсалії.

Питання для дискусії

- ✓ Чому культура як явище вважається надприродним?
- ✓ Які існують основні концепції культури в соціології?
- ✓ У чому полягає соціологічний підхід до вивчення культури?
- ✓ Як співвідносяться поняття «культура» та «цивілізація»?

- ✓ За якими критеріями та які саме можна виділити види культур?
- ✓ Якими є основні елементи культури?
- ✓ Що таке культурні універсалії?
- ✓ Як співвідносяться культура особистості та культура групи, суспільства в цілому? Чи є культура суспільства сумою індивідуальних культур його членів?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Поняття культурно-історичного типу та його евристичний потенціал в соціологічній науці.
- Висока культура: визначення, характеристики, приклади у сучасному українському суспільстві.
- Масова культура: характеристики, приклади у сучасному українському суспільстві.
- Сучасний медіа-простір та культура: особливості взаємодії та приклади взаємного впливу.

Методичні поради

Вивчення цієї теми слід розпочинати з ознайомлення з такими поняттями, як: «культура», «цінності», «норми», «традиції», «звичай», «субкультура», «контркультура». Слід зрозуміти та запам'ятати, що культура не є соціальним інститутом! Культура є явищем, що відображує якісну сторону того чи іншого інституту. Наприклад, є політична культура (інститут політики), економічна культура (інститут економіки), наукова та академічна культура (інститути науки та освіти) та ін.

Іншими словами, культура дає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень і міру досягнутого в плані опанування сил природи і своїх власних соціальних зв'язків і відносин. Це відноситься до всіх типів, видів культури, її проявів. Під культурою завжди мають на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, є результатом соціальної взаємодії.

Культура – поняття складне, та багатогранне. У широкому сенсі культура розглядається як соціальний механізм взаємодії (методи, способи, зразки, засоби взаємодії) особистості, групи, спільноти з місцем існування, що забезпечує передачу досвіду та розвиток перетворюючої діяльності. У вузькому сенсі культура – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, певному суспільству. Культурою є не самі по собі цінності, норми, а цінності, норми як способи, що забезпечують підтримку діяльності та її розвиток.

Залежно від рівня, масштабів, форм соціальної взаємодії розрізняють типи, види і форми культури. Так, кожне конкретне суспільство створює протягом всієї своєї історії власну суперкультуру, яка передається з покоління в покоління. Соціальні спільноти виробляють свою культуру. Кожен вид діяльності також пов'язаний з формуванням відповідного виду культури і т. ін. Тому поряд з загальнолюдською культурою і домінуючою суперкультурою виділяються субкультури – моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї чи іншої соціальної спільноти (наприклад, професійна, національна, конфесійна субкультури).

Існують різні методологічні підходи до соціологічного аналізу культури, такі як функціональний, конфліктний, ідеалістичний підхід (О. Шпенглер), реалістичний (Е. Тайлор), фрейдистський (З. Фрейд), аксіологічний (П. Сорокін) та інші.

У процесі свого реального функціонування в суспільстві культура постає як багатогранна ціннісно-нормативна система символів, знань, ідей, цінностей, норм, зразків поведінки, які регулюють поведінку індивідів і соціальних груп. Але за цією системою криється творчо перетворююча діяльність людини, спрямована на створення, розповсюдження, споживання, (засвоєння) духовних і матеріальних цінностей. Разом з тим культура це не взагалі свідомість, не просто ряд духовних елементів (уявлення, знання, переконання, цінності, норми та ін.), А спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це вміння та навички застосування знань, норм і т. д. Це те, що втілюється в практичній діяльності, в стійких, повторюваних зразках і моделях діяльності.

Тема культури актуальна для сучасної України, адже соціологічні моніторинги, які проводяться Інститутом соціології НАН України, свідчать про те, що в культурній сфері сучасного українського суспільства є низка проблем. Спробуйте їх окреслити і проаналізувати.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.

5. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

6. Матецька А. В. *Соціологія знання і соціологія культури Карла Мангейма*. Соціологія культури: навчальний посібник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afliiy>. Дата звернення: 31.07.2023.
7. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 2, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. екон. н. В.М. Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга]. Київ : ІС НАНУ, 2014. С. 117–124.
8. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 332 с.
9. Субкультурна варіативність українського соціуму / НАН України, Ін-т соціології ; Л. Аза, І. Бекешкіна, О. Вишняк та ін. ; за ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАНУ: ТОВ «Полігр. центр «Фоліант», 2010. 287 с.

Тема 9. Соціалізація як процес становлення особистості, її долучення до культурних норм і цінностей суспільства

Навчальна мета заняття: вміти характеризувати соціалізацію як процес становлення та розвитку особистості, знати агентів та суб'єктів соціалізації, умови та фактори соціалізації.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Поняття особистості в соціології. Соціальна роль особистості. Статусний портрет людини. Соціально-демографічні статуси.
2. Проблема соціалізації в соціології. Основні теорії соціалізації.
3. Етапи, фази, агенти, суб'єкти, інститути соціалізації.
4. Поняття «невдалої» соціалізації за П. Бергером і Т. Лукманом.

Питання для дискусії

- ✓ У чому полягає специфіка соціологічного підходу до особистості?
- ✓ Чим обумовлена необхідність соціалізації – біологічною конституцією людини чи соціальними причинами?
- ✓ У чому полягає сутність концепції Е. Дюркгейма про соціалізуючу роль суспільства?
- ✓ Хто є «значущим іншим» у теорії соціалізації Дж. Міда?

- ✓ Якою є соціалізуюча роль ідентифікації й узагальненого іншого?
- ✓ Якими є основні етапи соціалізації особистості?
- ✓ У чому полягає роль таких агентів соціалізації як батьки та родичі, вихователі та вчителі, друзі?
- ✓ В чому полягає різниця понять «агент соціалізації» та «суб'єкт соціалізації»?
- ✓ Який інститут є найбільш важливим на етапі первинної соціалізації?
- ✓ Який зміст вкладається в такі поняття: «повна соціалізація», «неповна соціалізація», «часткова соціалізація», «актуальна соціалізація», «адекватна соціалізація», «неперервна соціалізація», «невдала соціалізація»?
- ✓ Що таке ресоціалізація та чим обумовлений цей процес?
- ✓ Що таке контрсоціалізація? За яких умов вона поширюється в суспільстві?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Особистість як соціологічна категорія.
- Соціалізація як процес становлення особистості.
- Етап первинної соціалізації: вікові межі, агенти, суб'єкти, інститути.
- Етап вторинної соціалізації: вікові межі, агенти, суб'єкти, інститути
- Характерні ознаки сучасної особистості за П. Штомпкою.

Методичні поради

При вивченні теми слід звернути увагу на розмежування таких понять, як: «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність», вміти виокремлювати власне соціологічний зміст поняття «особистість». Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування і розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки та суспільних відносин, не вивчаючи потреби, інтереси, духовний світ особистості, не аналізуючи складні і різноманітні її зв'язку з соціальною мікро - і макросередовищем.

Вивчення особистості вимагає виявлення її різноманітних соціальних зв'язків із суспільством, його елементами (соціальними групами, інститутами, організаціями, цінностями тощо). Насамперед, необхідно з'ясувати положення особистості в системі соціальних спільнот, яке розкривається через поняття статусу, соціальних ролей і того, як вона ці ролі виконує. Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізм її становлення під впливом соціальних факторів,

механізм зворотного впливу на соціальний світ, її участь у зміні та розвитку суспільних відносин.

Слід підкреслити, що соціалізація має складну природу, всілякі види і форми. Дайте визначення основних видів і форм соціалізації, таких як: «поріг соціалізації», «повна соціалізація», «неповна соціалізація», близька до часткової соціалізації так звана «однобічна соціалізація», «актуальна соціалізація», «адекватна соціалізація», «безперервна соціалізація», «зворотна соціалізація». Особливістю соціалізації є те, що, як правило, вона консервативна і відображає вже минуле знання. У силу консерватизму соціалізація завжди декілька відстає від актуальних потреб часу і життя. І лише небагато людей уміють так актуалізувати свої знання, що це дає їм можливість вирішувати насущні проблеми. Зазвичай такі люди досягають великих успіхів в політиці, бізнесі.

Соціалізація – це процес становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальній групі. Соціалізація не тільки дає нам можливість спілкуватися між собою за допомогою освоєних соціальних ролей, вона також забезпечує збереження суспільства. Хоча кількість його членів постійно змінюється, соціалізація сприяє збереженню самого суспільства, прищеплюючи новим громадянам загальноприйняті ідеали, цінності, зразки поведінки. Соціалізація пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється на істоту соціальну. Вона як би ілюструє на індивідуальному рівні те, що відбувалося з суспільством на колективному. Адже людина, дорослішаючи, в максимально стислий час проходить ті ж самі етапи, які пройшло суспільство за період своєї культурної еволюції і які пройшов людський рід за роки своєї біологічної еволюції. Уважно прослідкуйте основні фази соціалізації. Процес соціалізації проходить фази, які називають ще основними стадіями життєвого циклу: дитинство і юність (від 1 року до 18 років) – підготовка до активного трудового періоду; зрілість (18–60 років) – активний трудовий період; старість (60 років і старше) – вихід з активного трудового періоду

Взагалі виділяють два основні етапи соціалізації: етап первинної та етап вторинної соціалізації. Слід уяснити, що ці етапи не мають визначених вікових чи будь-яких інших обмежень. Відрізняються ці етапи завдяки специфіці найвпливовіших агентів та суб'єктів. Етап первинної соціалізації характеризується, так би мовити, «моноагентністю» (здебільшого це батьки та деякі інші родичі, в окремих випадках – вихователі, репетитори, няні). Етап вторинної соціалізації характеризується поліагентністю, окрім батьків значущості набирають, друзі та товариші, вчителі, викладачі, «кохані», ЗМІ, мережеві (Інтернет) агенти та інші. При цьому, агенти первинної соціалізації можуть повністю або частково втратити свій соціалізуючий вплив, але не обов'язково. Найбільш важливою є первинна соціалізація, оскільки вторинна соціалізація є похідною від первинної.

Характер соціалізації визначається типом суспільства, в межах якого вона здійснюється. В демократичному суспільстві соціалізація орієнтована на гуманістичні цінності та ідеали, а в тоталітарному суспільстві – має принципово інший характер. Кожний індивід народжується в об'єктивній соціальній структурі, в межах якої він зустрічає «значимих інших», які відповідають за його соціалізацію. Дитина приймає ролі й настанови «значимих інших», тобто інтерналізує (засвоює) їх робить своїми власними.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
5. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Гітун Н. І. Соціалізація особистості в умовах трансформації сім'ї [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflji>. Дата звернення: 31.07.2023.
8. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
9. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація та ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (SRPCMS) (12-13 листопада 2020 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbvo>. Дата звернення: 31.07.2023.
10. Москаленко В. В. Соціалізація особистості. Монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
11. Ціннісна складова соціалізації особистості дитини в умовах сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 23 квітня 2020 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. В. В. Сиченко, О. В. Ковшар, В. В. Шинкаренко, С. В. Майданенко. Дніпро, 2020. 278 с.

Тема 10. Маргінальна особистість. Девіантна особистість.

Навчальна мета заняття: вміти оперувати поняттями: «маргінальність», «маргінальна особистість», «соціальна девіація», «девіантна особистість». Вміти застосовувати їх на практиці для опису і пояснення соціальних процесів, подій і ситуацій.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 1 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Маргінальність як соціальний феномен: різні підходи до трактування.
2. Маргінальні індивіди, групи, суспільства: причини та ознаки маргінальності.
3. Соціальний контроль: поняття, значення, умови функціонування.
4. Функції соціального контролю.
5. Форми і види соціального контролю. Легітимізація соціального контролю. Соціальний контроль і влада.
6. Поняття девіації. Соціологічні пояснення девіації.
7. Соціальні відхилення та їх види. Функції девіації. Соціальні наслідки девіації. Соціальні патології.

Питання для дискусії

- ✓ Що таке маргінальність?
- ✓ Якими є характеристики маргінальної особистості?
- ✓ Чи можуть бути маргінальними соціальні групи та цілі суспільства (держави тощо). Обґрунтуйте відповідь, наведіть приклади.
- ✓ Чому соціальний контроль розглядається як «фундамент» соціальної стабільності?
- ✓ Які функції виконує соціальний контроль щодо суспільства?
- ✓ Яку роль у здійсненні соціального контролю відіграють норми, санкції і влада?
- ✓ Хто є агентами соціального контролю?
- ✓ У чому полягає сутність поняття «легітимність соціального контролю»?
- ✓ Які соціальні інститути здійснюють формальний контроль?
- ✓ У чому полягає сутність формальних санкцій соціального контролю?
- ✓ Чому конформізм є метою соціального контролю, але не є метою соціалізації?

- ✓ Як співвідносяться поняття «девіація», «порядок», «девіантна поведінка» в соціологічному знанні?
- ✓ Як змінювався обсяг і зміст поняття девіантної поведінки протягом історії вивчення феномену девіації?
- ✓ У чому полягає внутрішня суперечність і евристичний потенціал моделей аномії Е. Дюркгейма і Р. Мертон?
- ✓ Якими є основні положення концепції Р. Мертон про види адаптації у суспільстві?
- ✓ Яким чином пов'язана соціальна девіація і соціальна нерівність?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- Маргінальна особистість: причини, характеристика стану, наслідки.
- Маргінальні соціальні групи: причини, ознаки, приклади.
- Маргінальні суспільства (держави тощо): причини, ознаки, приклади.
- Різноманіття форм соціальної девіації.
- Інтернет-залежність та кіберзлочинність як сучасні форма девіації.
- Поняття соціального контролю у концепції М. Фуко.
- Переваги і недоліки соціобіологічних і психологічних концепцій злочинності.
- Деліквентна субкультура і «девіантна кар'єра». Концепція девіантної кар'єри (Г. Беккер).
- Теорія стигматизації (І. Гофман) і соціологічне вивчення девіації.
- Алкоголізм в сучасному суспільстві: тенденції та соціальні наслідки.

Методичні поради

В межах цієї теми окрема увага приділяється проблематиці маргінальності. Ця проблематика є особливо актуальною для суспільств, які перебувають у стані кардинальних (якісно-кількісних) змін. Слід розуміти, що сучасне українське суспільство характеризується високою динамічністю та все ще перебуває у стані системної соціальної трансформації. Такий стан зумовлює поширення на рівні індивідів та соціальних груп невизначеності власної соціальної позиції, неадаптованості до нових умов, низькі показники соціального самопочуття. Така невизначеність позначається терміном «маргінальність». Для посилення знань за темою необхідно ознайомитися з концепцією маргінальності відомого зарубіжного соціолога Роберта Парка. Досліджуючи міграційні процеси, вчений аналізує "особистість на межі" двох культур. Поняття «маргінальна людина» Р. Парк використовував для характеристики неадаптованості до нових культурних умов, до нових

цінностей та соціальних норм. Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур. Маргінал, за Р. Парком, набуває комплексу негативних психологічних ознак: серйозні сумніви у власній цінності, невизначеність зв'язків із друзями, страх бути ізольованим, хворобливу сором'язливість, самотність і надмірну мрійливість, гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього, уникнення будь-якого ризикованого вчинку, нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих. Нерідко внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно.

Соціальний контроль – це соціальний процес і механізм спостереження (нагляду) з метою забезпечення функціонування соціальної системи відповідно до прийнятих норм, а також підтримка соціально прийнятних зразків поведінки.

На думку більшості дослідників, соціальний контроль досягається поєднанням таких елементів: слухняності (compliance), примусу, дотримання соціальних цінностей. Т. Парсонс визначив соціальний контроль як процес протидії девіантній поведінці і підтримки соціальній стабільності, здійснюваний за допомогою накладення санкцій. Т. Парсонс включає в «функціональні передумови» суспільства поряд із задоволенням біологічних і психологічних потреб членів даного суспільства і ефективну діяльність органів соціального контролю, що виховують індивідів відповідно до пануючих в даному суспільстві норм, у зв'язку з чим індивіди виконують визначені суспільством ролі і завдання. Для М. Фуко важливе поняття соціального контролю, він вивчав те, яким чином індивіди дисциплінуються і регулюються за допомогою нагляду, а також влада експертного знання і інших структур.

Соціальний контроль як особливий механізм соціальної регуляції поведінки і підтримки громадського порядку включає три елементи: норми, санкції і владу. Норми – формальні і неформальні приписи того, як треба поводитися в суспільстві, ідеальні зразки (стандарты), що приписують поведінку в конкретних ситуаціях. Норми виконують свої функції залежно від того, в якій якості вони себе проявляють: як стандарти поведінки (обов'язки, правила); як очікування відповідної поведінки (реакції інших людей). Соціальні норми в суспільстві регулюють загальний хід процесу соціалізації; інтегрують індивідів в групи, а групи – в соціум; контролюють поведінку, що відхиляється; служать зразками, еталонами поведінки. Санкції поряд з цінностями відповідальні за те, щоб люди виконували соціальні норми.

Існує два види контролю: формальний і неформальний. Особи, що виконують функції формального контролю, називаються агентами соціального контролю. Зосередьте увагу на таких поняттях, як зовнішній контроль, неформальний контроль, формальні позитивні санкції,

неформальні позитивні санкції, формальні негативні санкції, неформальні негативні санкції. Мовою нормативних розпоряджень перекладається все, що так чи інакше, цінується суспільством. Цінності мають дві форми – внутрішню і зовнішню. Перша отримала в соціології спеціальну назву – ціннісні орієнтації, друга зберегла за собою загальну назву цінності. У другому, ширшому значенні цінності мають загальну підставу з нормами.

По відношенню до суспільства соціальний контроль виявляє дві основні функції: охоронну і стабілізуючу. Соціальний контроль – фундамент суспільної стабільності. Соціальні норми – перший важливий засіб забезпечення соціальної стабільності і для суспільства, і для влади. Контроль за виконання соціальних норм – друге. Контроль складається не лише з системи заохочень і покарань (санкцій), але і реальних дій відповідних соціальних і державних інститутів.

Конформізм – це тип соціальної поведінки, що характеризує пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, пануючих думок, відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне дотримання будь-якого зразку, що володіє найбільшою силою тиску (думці більшості, визнаному авторитету, традиціям і тому подібне), податливість особи реальному або уявному тиску соціальної групи. Конформізмом – це зовнішня згода із загальноприйнятим порядком, оскільки внутрішньо індивід може залишатися незгодним з ним, не ставлячи нікого в до відома про це. Конформізм – мета соціального контролю, але не мета соціалізації, бо остання передбачає внутрішню згоду, «прийняття» загальноприйнятих норм.

Соціологи розрізняють два основні процеси соціального контролю: (а) інтеріоризація норм і цінностей; (б) застосування санкцій відносно правопорушників і актів непокорі або позитивних – що винагороджують конформну поведінку, або негативних – що карають непокору «неформальними» засобами («догана», осміяння, ostracism), аж до «формальних» (презирство, тюремний вирок, страта). Однак наразі все частіше говорять про декілька способів соціального контролю: 1) соціальний контроль через соціалізацію (він передбачає, що агенти і інститути соціального контролю виконують дві основні функції: а) навчання (культурним нормам і образам поведінка); б) контролю за тим, наскільки міцно, глибоко і правильно освоєні соціальні норми і ролі); 2) соціальний контроль через груповий тиск; 3) соціальний контроль через примус.

Існують також самоконтроль або внутрішній контроль – це форма соціального контролю, спрямована на себе. На відміну від внутрішнього самоконтролю зовнішній контроль здійснюється соціальними і соціально-політичними інститутами, що гарантують дотримання загальноприйнятих норм поведінки громадян і виконання ним законів, тому соціальний контроль придбав інституційну і легітимну підтримку. Формальний контроль здійснюють такі соціальні інститути сучасного суспільства, як суди, система освіти, армія, засоби масової інформації, політичні партії, урядові установи

та ін. Поміркуйте над тим, яку роль в системі соціального контролю відіграє громадська думка як соціальний інститут.

Зверніть увагу на те, що ефективність соціального контролю залежить від оцінки суспільством або групою значимості існуючих норм; від ступеня доступності соціально значимих ресурсів; від результатів соціалізації; від міри інтеграції суспільства і рівня його інституціоналізації. При цьому посилення негативних санкцій не призводить до однозначного підвищення ефективності соціального контролю, по що свідчить статистика правопорушень. Акцент доцільно робити на запобіжних (профілактичних) заходах.

Сконцентруйте увагу на соціологічному поясненні девіації. Девіантність – це поведінка, що порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. Самі по собі норми нічого не контролюють: поведінку одних людей контролюють інші люди, спираючись на норми, які, як очікується, дотримуватимуться всіма. Дотримання норм, як і виконання санкцій, робить поведінку передбаченою. Соціальна девіація (відхилення) – це поведінка, що виходить за рамки норми (як в позитивну, так і в негативну сторону). Увага дослідників все-таки частіше звернена на негативну поведінку, оскільки така поведінка створює проблеми для суспільства. Відхилення – це те, що суспільство в даний момент вважає відхиленням, тобто це багато в чому соціальна домовленість. На сьогодні основні теорії та концепції девіації умовно можна розділити на біологічні, психологічні і соціологічні. Соціальна девіація виконує такі функції: підтверджує культурні цінності і норми; уточнює межі дозволеного; спонукає до соціальних змін; реакція на девіацію об'єднує людей. Соціальна девіація виконує як позитивні, так і негативні функції. Без девіації неможливий розвиток (конфліктна теорія).

Соціальні патології – найбільш небезпечні форми відхилення. До них відносять злочинність, кілерство, кіднепінг, тероризм і екстремізм, алкоголізм, наркотизацію населення і особливо дітей та підлітків, самогубства. Особливо слід сказати про таке явище, як стигма (Ф. Таненбауман, Г. Беккер, Е. Лемерт), що називається по-різному: теорія лейблів, таврування, наклеювання ярликів. Стигматизація є соціальною реакцією на відхилення (девіацію).

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.

2. Веред І. С., Кушнір Ю.В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
3. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В. М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Новий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmj>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

7. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; переклад – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
8. Лобанова А.С, Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
9. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.
10. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
11. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://surl.li/afljq>. Дата звернення: 31.07.2023.
12. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; Переклад П. Тарашук. Київ : Ви-во «Камбук», 2020. 452 с.

Тема 11. Якісні та кількісні методи дослідження в соціальній та поведінкових науках

Навчальна мета заняття: вміти розрізняти кількісні та якісні методи дослідження, засвоїти загальні принципи їх застосування на практиці.

Кількість годин – 2 год. (денна форма навчання), 0 год. (заочна форма навчання)

Навчальні питання

1. Напрямки дослідження в сучасній соціології.
2. Якісні та кількісні методи дослідження: загальна характеристика, переваги та недоліки.

3. Ефективність поєднання якісних та кількісних методів при соціологічному дослідженні.

Питання для дискусії

- ✓ Назвіть основні напрямки досліджень в сучасній соціології.
- ✓ У чому полягає специфіка методології соціологічних досліджень?
- ✓ Охарактеризуйте основні кількісні методи соціологічного дослідження. В чому полягають їх переваги та недоліки?
- ✓ Охарактеризуйте основні якісні методи соціологічного дослідження. В чому полягають їх переваги та недоліки?

Теми для підготовки повідомлень і доповідей на семінарське заняття

- «Кейс-стаді» – якісний метод соціологічного дослідження: переваги, недоліки, процедура застосування.
- Етнографічні та історичні методи соціологічного дослідження.
- Автобіографічний метод: специфіка застосування при вивченні проблем маргінальності, девіації та інших спільних для особистості і суспільства проблем.
- Метод глибинних інтерв'ю та фокусованих групових інтерв'ю при дослідженні особистості: процедурні особливості та ефективність.
- Специфіка застосування опитувальних методик задля отримання наукової інформації (анкетування, формалізоване та напівформалізоване інтерв'ю).
- Аналіз документів як метод дослідження особистостей, великих і малих соціальних груп.
- Візуальна соціологія та «візуальні методи» соціологічного дослідження.

Методичні поради

При вивченні цієї теми слід засвоїти, що в емпіричній соціології має місце розмежування двох дослідницьких стратегій: кількісної та якісної. Кількісні методи дослідження, тобто такі, які припускають залучення великої кількості респондентів (анкетування, формалізоване та напівформалізоване інтерв'ю тощо), вважаються традиційними для соціології та більш точними, а їх результати – об'єктивними. Якісні методи, тобто такі, які обмежуються невеликою кількістю респондентів (кейс-стаді, етнографічні та історичні методи, біографічний та автобіографічний метод, а також метод історії сім'ї та ін.) вважаються менш точними, а їх результати – суб'єктивними.

Необхідно приділити увагу розгляду процедури контент-аналізу як якісно-кількісного методу, який сьогодні активно застосовується соціологами (як і психологами, маркетологами та ін.) у дослідницькій практиці. Найголовнішим у вивченні зазначеної теми є усвідомлення того, що повноцінне професійне соціологічне дослідження не може обмежуватися тільки-но кількісними чи якісними методами. Задля досягнення максимально можливої точності та повноти висновків, зазвичай, виникає необхідність поєднання цих методів. У результаті засвоєння матеріалу за цією темою студенти повинні чітко розрізняти недоліки та переваги кількісних та якісних методів.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечитайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечитайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Додаткові

5. Марченко А. М. Методика дослідження соціальної самоорганізації студентів в університетському середовищі. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*. Київ : Логос, 2011. Вип.13. 2011. С. 110–115.
6. Нечитайло І. С., Бондаренко А. Д. Політична освіченість індивідів і груп: емпіричні індикатори та спроба вимірювання. *Габітус : науковий журнал*. 2020. Випуск 12. Том 1. С. 38–43.
7. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 334 с.
8. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.
9. Харченко О. І. Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць*. Київ : Логос, 2011. Вип. 13. 2011. С. 103–109.

10. Рекомендовані літературні джерела (основні, допоміжні), інформаційні ресурси в Інтернеті

Основні

11. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
12. Лукашевич М. П., Туленков М. В., Яковенко Ю. І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
13. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
14. Веред І. С., Кушнір Ю. В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
15. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. URL: <http://surl.li/afbmnn>.
16. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
17. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Новий світ-2000, 2018. 658 с.
18. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

19. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства : пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 110 с.
20. Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 157–172.
21. Волянська О., Підкуркова І. Еволюція критеріїв класового символізму в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 4 (43). С. 143–157.
22. Гітун Н. І. Соціалізація особистості в умовах трансформації сім'ї URL: <http://surl.li/aflji>.
23. Демчук Д. В. Концепція «Суспільство ризику» як фундаментальний підхід до аналізу політичного ризику. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 59–65.
24. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло ; пер. – Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
25. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І. П. Руценка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.
26. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство, культура URL: <http://surl.li/afbux>.

27. Клевчік Л.Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4/2019. С. 48–51.
28. Князевич О. А. Формування інноваційної інфраструктури України на шляху до становлення суспільства, заснованого на знаннях. *Ефективна економіка* 2014. №7. URL: <http://surl.li/aflho>.
29. Куценко О.Д. Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників III конгресу соціологічної асоціації України (12-13 жовт. 2017 року). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна; Соціологічна асоціація України, 2017. С. 11–14.
30. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
31. Матецька А. В. Соціологія знання і соціологія культури Карла Мангейма. Соціологія культури: навчальний посібник. URL: <http://surl.li/afliy>.
32. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. Київ : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2018. 206 с.
33. Міждисциплінарні дискусії : матеріали науково-теоретичного семінару «Міждисциплінарні дослідження: теоретико-методологічні виміри» (5 грудня 2017 р.). Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин; Навчально-науковий центр «Синтез», 2017 URL: <http://surl.li/afbmj>.
34. Нечитайло І. С. Когнітивний ресурс як латентний «медіатор» відтворення та закріплення соціальної нерівності. «Молодий вчений». 2014. № 10(13). С. 118–124.
35. Нечитайло І. С. Використання ситуативних тестів у емпіричній соціології: евристичний потенціал та специфіка. Альманах «Грані». 2014. № 5 (109) травень. С. 69–74.
36. Нечитайло І. С., Бондаренко А. Д. Політична освіченість індивідів і груп: емпіричні індикатори та спроба вимірювання. *Габітус : науковий журнал*. 2020. Випуск 12. Том 1. С. 38–43.
37. Оксамитна С. Суб’єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 109: Соціологічні науки. С. 5–12.
38. Підходи до касового аналізу : колективна монографія / за ред. Е. О. Райта ; переклад з англ. О. Симончук. Київ : ІС НАН України, 2019. 287 с.
39. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія

- Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. Київ : «Наукова столиця», 2021. 154 с.
40. Психолого-правові аспекти кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей : монографія / за ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка Нац. акад. правових наук України, засл. юриста України О. М. Бандурки / Кол. авт. О. Євдокімова та ін. Харків : Факт, 2021. С. 83–104.
 41. Рахманов О. А., Бульбенюк С.С., Маленюк Ю. М. Історія соціології (у 2-х кн.) : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2017. 279 с.
 42. Романова В. О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 93 (Частина II). С. 73–79.
 43. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 416 с.
 44. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри [монографія]. Київ: Інститут соціології НАН України, 2018. 334 с.
 45. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 332 с.
 46. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством : заключний звіт / Соціологічна асоціація України. 2018. 277 с. URL: <http://surl.li/aflff>.
 47. Соціологія Питирима Сорокіна [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/aflca>.
 48. Соціологія та сучасні соціальні трансформації: Матеріали XIII Міжнар. Конф. студентів та молодих науковців (Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 19–20 лист. 2020 р.) / За ред. к. соц. н. О. Вілкової, к. соц. н. Є. Мороз, к. соц. н. А. Тащенко, к. соц. н. Л. Юзві. Київ : «Наукова столиця», 2021. 181 с.
 49. Субкультурна варіативність українського соціуму / НАН України, Ін-т соціології ; Л. О. Аза, І. Е. Бекешкіна, О. І. Вишняк та ін. ; за ред. Н. В. Костенко, А. О. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАНУ ; ТОВ «Фоліант», 2010. 287 с.
 50. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.
 51. Типологія соціальних спільнот [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/afln>.
 52. Тоффлер Е. Третя Хвиля : пер. з англ. пер. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
 53. Трифонов М. Особливості андеркласу в Україні. *Спільне (електронне видання)*. URL: <http://surl.li/aflfo>.
 54. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство: основні поняття чистої соціології : пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2005. 262 с.

55. Філіпенко А. С. Міждисциплінарна методологія: базові принципи. URL: <http://surl.li/afbmk>.
56. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс]. URL: <http://surl.li/afliq>.
57. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці ; Переклад П. Таращук. Київ : Ви-во «Камбук», 2020. 452 с.
58. Хижняк О. В. Соціологічні підходи до вивчення соціальних проблем (на прикладі концептуалізації толерантності). Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Харків : Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 66–71.
59. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
60. Ціннісна складова соціалізації особистості дитини в умовах сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 23 квітня 2020 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. В. Сиченко, О. Ковшар, В. Шинкаренко, С. Майданенко. Дніпро, 2020. 278 с.
61. Яловий Г. К., Єрешко Ю. О. Методологія науково-технологічного розвитку в концепції постіндустріального суспільств. *Економічний вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. 2015. № 12. С. 71–82.
62. Barbalet J. M. Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 210 p. URL: <http://surl.li/khhwx>.
63. Locke S. Sociology and the public understanding of science: from rationalization to rhetoric. *The British Journal of Sociology*. 2001. Vol. 52. №. 1. Pp. 1–18. URL: <http://surl.li/khhxj>.
64. Therborn G. At the birth of second century sociology: times of reflexivity, spaces of identity, and nodes of knowledge. *British Journal of Sociology*. 2000. Vol. 51. №1. Pp. 37–57. URL: <http://surl.li/khiak>.
65. Ulrich B. The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity. *British Journal of Sociology*. Vol. 51. №1. Issue № 1 (January/March 2000). Pp. 79–105. URL: <http://surl.li/khibd>.
66. Wallerstein I. From sociology to historical social science: prospects and obstacles. *British Journal of Sociology*. Vol. 51. №1. Issue № 1 (January/March 2000). Pp. 25–35. <http://surl.li/khicb>.

Електронні видання

1. Щорічник Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) «Annual Review of Sociology» – <http://surl.li/afbpn>
2. Соціологія: засоби навігації – <http://surl.li/afbpd>
3. Бібліотека Інституту соціології НАН України – <http://surl.li/afboz>